

WOLFGANG ISER: KOMIČNO: FENOMEN PREVRTANJA*

preveo s njemačkog jezika:

LUKA HUZJAK
Filozofski fakultet,
Sveučilište u Zagrebu
luka.huzjak@gmail.com

Nesporno je da su komika i smijeh u uzajamnom odnosu, zbog čega se potom i smijeh poima kao realizacija komičnog. Sukladno tome, u smijehu se manifestira reakcija subjekta na njemu unaprijed zadan komičan sadržaj. No, kako taj sadržaj mora biti sazdan da svojim odlikama izaziva smijeh? Koliko nam je poznato iz njezine povijesti i većim dijelom iz znanstvenih rasprava, komika je pretežno bila definirana preko opozicijskih odnosa. Kontrast imaginarnog i stvarnog, kolizija i povreda normi, poništavanje važećeg, kao i iznenada iskrsla važnost ništavnog ili niveliranje različitih vrijednosti, ali i dalekosežne formulacije uključivanja onog izuzetog kao uvjet za samorazvijajuću višemisaonost, mogu se smatrati paradigmatiskima za raznolikost definicija koje fenomen komičnog pokušavaju izvesti iz proturječja. Proturječnost je svakako središnji „sastojak” komičnog. Komično se uvijek iznova opire takvoj definiciji, za što su ključna dva razloga: 1. Proturječnost označava uvijek formiranu opoziciju za koju znamo da ima izuzetno stabilnu strukturu. Međutim, upravo u komici odnosi nisu stabilizirani. 2. Kontrast, povreda normi, odstupanje, kolizija, pa čak i uključivanje izuzetog impliciraju referencu koja se nazire u takvim definicijama i sukladno tome pobuđuje dojam kao da se dane pozicije moraju na nju odnositi. Samo što se onda postavlja pitanje zašto se smijemo toj proturječnosti, a ne upućujemo na otkrivenu referencu. Naime, sigurno se ne smijemo nađenoj referenci; pogotovo ne zato što referenca omogućuje odmak od onoga u čemu se bilo zapleteno.¹

Objašnjavanje komike pomoću opozicijskih odnosa apsolutno usmjerava zanimanje na značenje fenomena. Međutim, možda se komično uopće ne može uhvatiti semantičkim određenjema; i ako danas raspoložemo s tako puno značenja komičnog, onda postoji sumnja da se u njima zrcale samo historijski uvjetovana ispunjenja jedne prije svega pragmatično funkcionirajuće strukture. Semantika komičnog tada je predstavljala samo historijski trag nastalih pragmatičnih realizacija komičnog u određenim povijesnim situacijama. Naposljetku, to nije povezano

1 Iser, Wolfgang, „Das Komische: ein Kipp-Phänomen”, u: Preisendanz, Wolfgang; Warning, Rainer (ur.), *Das Komische (Reihe: Poetik und Hermeneutik, VII)*, Wilhelm Fink Verlag, 1976., str. 398-402.

s time da semantika komičnoga uvijek polazi s pozicije s koje nastaju konstelacije komičnoga. Takve pozicije nemaju samo neizbježan historijski karakter, kao takve relativno malo nam kazuju o tome zašto komika nastaje, tj. zašto stvaraju smijeh ako su stiješnjene na neobičan odnos. Stoga je preporuka da se ne razmišlja o konstelacijama komičnog s njihovih pozicija, nego više polazeći od karaktera događanja koji proizlazi iz korelacija pozicija. To ujedno znači nadomjestiti pitanje što bi to bilo komično, pitanjem o njihovoj funkciji – u nadi da se time postiže viša generalizacija u opisivanju tog fenomena.

Polazimo li od toga da se u komičnome sklopljene pozicije međusobno negiraju, ali se ponajmanje dovode u pitanje, onda taj odnos izaziva međusobni raspad tih pozicija. Svaka pozicija dopušta prevrnuće druge. Iz toga prije svega slijedi nestabilnost komičnih odnosa, što nije nevažno, zato što nije da rušenje jedne pozicije nužno dopušta trijumfiranje druge, nego zato što ju uvlači u lančanu reakciju stalnog prevrtanja. Negacija nastoji pokazati da se negirana pozicija prevrće u svoju suprotnost – zbog čega govorimo o efektu razotkrivanja komičnoga; ipak, istovremeno i negirajuća pozicija u takvim trenucima gubi svoj potporanj i počinje se sa svoje strane prevrtati. Međusobna negacija tada više ne znači da je jedna pozicija osporavana, a da druga postaje orijentacija za nastalu spornost, nego znači da prevrnutu poziciju dopušta da se na drugoj vidi nešto što također prevrće naizgled trijumfirajuću poziciju. Naime, njezin trijumf bio je moguć sve dok je negirajuća pozicija bila to što je bila. Njezino prevrtanje ju mijenja, čime ne prevrće drugu poziciju, nego cijelu orijentaciju nastalog odnosa. Nije ni čudo što je prva reakcija na takvu situaciju zapanjujuća. No iznenađenje nije samo po sebi sastavni dio same komične konstelacije, nego efekt koji ona pobuđuje u recipijentu. Trenutna smetenost pokazuje da se urušio prividni opozicijski odnos sa svojom perspektivnom orijentacijom. Naime, u prevrtanju se poništava pouzdanost bazirana na opoziciji pozicija. Time je recipijent uvučen u komičnu konstelaciju, zbog čega ne samo da fenomen preokreta omogućuje opis te neobične interakcije pozicija takvog odnosa, nego i otkriva posebnost njegovih komunikacijskih uvjeta.

Ako komično shvatimo kao fenomen prevrtanja, onda takav opis nije vezan historijski uvjetovanom sadržajnošću kolabirajućih pozicija koje su u takvim konstelacijama spojene; formula može puno više od toga. Može primiti najrazličitije sadržaje jer cilja na odvijajućih operacija koje se odvijaju. Kada se pozicije međusobno dovedu do prevrtanja, tada više nije riječ o jednostavnim negacijama kojima je supostavljena određena orijentacija negirajućeg akta. Uzajamnost „prevrtanja” dovodi do međusobne negacije, pri čemu tijekom razvoja tog procesa počinje nestajati relacijska povezanost među negacijama. Time što se pozicije urušavaju, ukida se mogućnost svrstavanja takvog urušavanja.

To sad ima odlučujuće povratno djelovanje na recipijenta komike. Ovisno o tome kako su urušavanja pozicija u takvoj konstelaciji organizirana, stječemo dojam smetenosti nalik na iznenadni napadaj. Međutim, time je recipijent već stavljen u komičnu situaciju. Ono napadajuće pokazuje da su za recipijenta nestali preglednost i svrstavanje raspoznavajućih pozicija tijekom njihovih međusobnih prevrtanja. To uništavanje reference pogađa recipijenta kao trenutno preopterećenje koje se pokazuje u iznenađenju i konačno u smijehu. Ako je smijeh receptivno držanje komičnog, onda u toj reakciji dolazi do izražaja središnja kvaliteta fenomena prevrtanja. Međusobna negacija urušavajućih pozicija takve je vrste da ih kognitivna, tj. emocionalna sposobnost recipijenta više ne može uhvatiti i dovesti u stanje mirovanja kontroliranog poimanja. Jer smijeh je krizni odgovor tijela¹² koji postaje nužnim tamo gdje kognitivna, tj. emotivna sposobnost ne uspijeva ovladati situacijom. Time se prevrćuća struktura komičnog usađuje u recipijentovo držanje. Naime, ona recipijentu ne prikazuje samo kolabiranje pozicija, nego tim postupkom prevrće u nemoć i njegove sposobnosti kognitivnog ili emotivnog ovladavanja situacijom. U smijehu dolazi u prvi plan preopterećenje kognitivne, tj. emocionalne sposobnosti ukoliko je kroz nju nestala kontrola tijela. Prema tome, smijanje je reakcija relativno neobilježena konkretnim povodom budući da ona predstavlja izražajno ponašanje koje se oslobodilo diferencirane spremnosti na reakciju kognitivne, tj. emocionalne sposobnosti. U mobilizaciji tjelesnog ponašanja istodobno se pojavljuje kritičnost neuobičajene situacije. Neuobičajena je utoliko što dopušta zatajiti našu sposobnost kojom ovladavamo uobičajenim situacijama.

To može biti i razlog zašto postoji niz inačica komičnog koje općenito smatramo formama komičnog, poput dosjetke, satire, ironije i humora. U njima je komičnom kao fenomenu prevrtanja uvijek dan određeni „oblik”, a to znači da su kolabirajuće pozicije, koje čine konstelaciju komičnog, podvrgnute određenoj regulaciji koju se može očekivati. Time se istodobno smanjuje stupanj preopterećenja kojemu je izložen recipijent putem komike. Iz psihoanalize znamo da oblici općenito izazivaju kanalizirajući efekt, da predstavljaju defenzivnu strukturu kako bi u turbulenciju afekata unijeli određeni red. Ako se formama komičnog ublaži preopterećenje kognitivne, tj. emotivne sposobnosti, onda se istodobno smanjuje prasnuće napadajućeg smijeha u recipijentovoj reakciji. Poznato nam je stupnjevito nijansiranje vedrog, prepredenog itd. smijanja koje počinje jenjavati kada u određenim formama ironije, tj. humora kognitivna, tj. emocionalna sposobnost vlada situacijom. – To zapažanje podudara se s Nietzscheovom opaskom da je smijeh protjerivanje straha. Strah se širi uoči urušavanja naše vlasti nad situacijama što postaje očito u temeljnim konstelacijama komičnog, zbog čega tijelo mobiliziramo kao posljednji

rezervni nadosmjestak. „Nevolja” koja je prisutna u takvoj mobilizaciji dolazi do izražaja u tome da su naše reakcije u smijehu neobilježene i to ne samo povodom, nego nijansiranošću naše sposobnosti. Što se više ta „nevolja” poništava regulirajućom funkcijom komičnih formi, to je naša reakcija nijansiranija. Određeni načini smješkanja tada mogu posredovati dojam kao da se u njima kognitivna, tj. emotivna sposobnost u neku ruku proglašava nesposobnom za veselje, dok istodobno oblikuju takvu inscenaciju njezina neuspjeha.

Ako smijeh predstavlja protjerivanje straha kao kriznu reakciju tijela, onda je pitanje što se takvom reakcijom želi izazvati. Smijehom se oslobađamo zapletenosti u neku situaciju s kojom se više ne možemo nositi, što nam pokazuje da tu situaciju svojim držanjem proglašavamo neozbiljnom. Lančana reakcija kolabirajućih pozicija u konstelaciji komičnog ne može se našom sposobnošću svesti na nazivnik i naposljetku se oslobađamo tog preopterećenja smijehom. Time što ta urušavanja proglašavamo neozbiljnošću, oslobađamo ih se samo utoliko ukoliko opet uspostavimo nestalu distancu koja je nužna za širenje fenomena; često se već u smijehu odvija ta prerada.

E sad, dale bi se misliti i konstelacije komičnog u kojima je smijeh kao prilika prerade komičnog sa svoje strane doveden do prevrtanja. Dosad smo samo naveli da komika izaziva preopterećenje kognitivne, tj. emocionalne sposobnosti, tj. prevrće njenu uspješnost čime se smijeh mobilizira kao rezervna reakcija tijela. Oslobađajuće postignuće smijeha sastoji se od toga da nas rasterećuje od zapletenosti time što međusobno prevrtanje pozicija u komičnim situacijama proglašavamo neozbiljnošću. Međutim, što se događa kada taj rezultat moramo iznova podvrgnuti prevrtanju, tj. kada se napokon pronađena neozbiljnost kao mogućnost oslobođenja prevrte u ozbiljnost upravo u onom trenutku kada smo povjerovali prepoznati ju kao takvu? Naš smijeh počinje se kočiti i to se događa u Beckettovom kazalištu.